

postoji i za naših dana nešto što diže i upućuje naš duh k nebu, k nadnaravnome uzroku ovakovih pojava, k Bogu. Prije 11. vijeka nema poznatih stigmata; otdada se javljaju, ali su zapravo nekako učestala upravo u naše doba. Tu se čovjek i nehotice pita, da li ne vrijedi i za savremenu našu generaciju onaj Kristov ukor: »Jao tebi, Korozaine, jao tebi Betsaido! Jer da su se dogodila u Tiru i Sidonu čudesa, što se dogodila u vama, davno bi već u vreći i pepelu činili pokoru« (Mat. 11, 21). P.

Miguel de Unamuno.

Mnogo se sada piše i govori o španjolskom publicisti i filozofu Miguelu de Unamuno, kao otrag par godina o Guljelm Ferreru i Ivanu Papiniu. Svako doba, eto i svaka regbi godina ima svoje miljenike. Tko je Unamuno? »Tko je taj, da ga hvalimo?« (Eccli 31, 9).

Rodio se u Bilbao 29. IX. 1864. Ondje je dovršio svoje niže i srednje škole, te je u 17. godini prešao na sveučilište u Madrid. Iza 4 godine položi svoje ispite, pa ga odabraše za sveučilišnu katedru. Domala se preseli u Salamanku (g. 1898.) i tu je sveučilišni profesor grčkoga jezika.

Unamuno je počeo da piše g. 1885. i to o svom rodnom kraju i njegovim običajima. On je to skupio g. 1903. i objelodanio kao cjelinu »De mi pais«. Iza toga je nastavio esejima, poezijom, kritikama, raspravama. Samih eseja ima sedam lijepih svezaka. Nekoja su mu djela prevedena i na strane jezike. Što je to, što čitalac nalazi u njemu i uzalud bi tražio kod drugoga? Jeli možda duboko razlaganje? jaki stil? ima estetika? Ne; to je njegova individualnost. Maleni ulomak, kojim opisuje kako je postao sveučilišni profesor, objasniti će nam tu osebinu. To je prikazao u eseju »Sobre la erudición y la crítica« (Ensayos, sv. VI. str. 93): »Kad sam dovršio svoje sveučilišne nauke i postigao doktorat u filozofiji, počeh misliti, kao i toliki drugi, kako ću iz toga izvući koristi, pa budući da sam naginjao nekoć kao i danas osobito k filozofiji i pjesništvu — tim blizancima — odmah stadoh da se spremam na natjecanje za sveučilišnu katedru, i to najprije za onu iz psihologije, logike i etike, pa onda za onu iz metafizike, ali propadoh svaki put, jer sam onda imao svoje stanovište, nada sve svoje neovisno uvjerenje. Na to se odlučih, da upotrebim svoju ljubav prema jezicima i zaželih si stolicu grčkoga i latinskoga jezika. Dva puta propadoh kod latinskog jezika, dok napokon ne uspjeh za grčki jezik pred komisijom, kojoj je predsjedao Menedez y Pelayo i tankočutni Juan Valera. No ja sam znao, da Španjolska svega više treba nego li

grecista. Moja mi plaća teče iz rada mojih sugrađana. Španjolska izdaje preko države kruh, što ga jedu moja djeca, a ja poznajem svoju dužnost prema svojoj domovini, a toj dužnosti ja ne bih zadovoljio, ako bih htio steći neko ime u internacionalnom krugu učenjaka«. Niže ćemo donijeti ulomak iz drugog sastavka, po kome će naši čitaoci još lakše upoznati način Unamunova pisanja. Tu ćemo vidjeti, da je uistinu stil čovjek.

Unamuno ima malo ideja, ali te često opetuje, nikada jednako niti dosadno. To on sam priznaje kao i njegovi kritičari (Usp. Hochland, april 1926., str. 26; Mercur de France, 15. maja 1926., str. 7). Jeli političar? Je i nije. Prijatelji su na nj navalili, neka pusti tu granu javnog rada i političku kritiku, ali on ne htjede, i ako sam priznaje, da je slab političar, još gori poznavalac zakulisnog umijeća. Socijologiju kao i pedagogiju ne može da podnosi, jer ga stežu. I romancijeri i dramatičari udaraju po njemu, da ne poznaje starih pravila. On ne pristaje uz sistem ni tuđi ni svoj, kako se već iz toga dobro zapaža, što je najradije pisao komentare tuđim djelima, kao na pr. Don Kihotu, govorima Prima de Rivera.

Kako je Nietzsche nalazio izraz svojoj jačoj zanesenosti samo u pjesmi, tako je i Unamuno nekako preko svoje nakane postao pjesnikom ili ocem pjesmi prigodnica. I sv. Augustin nema vlastitoga filozofskog sistema u spisima, jer je pisao od prigode do prigode, tako bismo uzalud tražili kod Unamuna valjda politički, socijalni ili filozofski sistem. On živi i pjeva od zgrade do zgrade; pjeva kao ptica, koja pri tome skakuće od grane na granu, od stabla do stabla. Jedno je pri tome očevidno, da se s njime dotičemo dna španjolskog nihilizma, kako reče Jean Cassau (Mercur de France, 1. c. 11).

Tko pročita Unamunova djela, naći će divno ocrtanu povijest Španjolske, vjernu sliku gradova Bilbao (gdje je proživio svoju mladost), Madrida i Salamanke. Kako divno opisuje seljake tih krajeva, španjolske obitelji i građanski život! No pri svemu tome on živi¹ kao i sva njegova Španjolska, od »predaje« (tradición eterna).

Što veli Unamuno o katoličkoj Crkvi? On je dovršio g. 1912. svoje najvažnije djelo »Del sentimiento tragico de la vida«. Tu u IV. odlomku raspravlja o katolicizmu (La esencia del catolicismo). Tu kao i drugdje ima nekoje krive nazore o katoličkoj Crkvi i vjeri, i ako ima i lijepih ideja. Jednako krivo misli, kada veli da krepost ne počiva na dogmi, nego da dogme počivaju na kreposti. To je Pascalova zabluda, jer je i on govorio: »Počni uzimati blagoslovljene vode i konačno ćeš postati vjernikom«. Ima slučajeva, gdje se tako koji pojedinaac oslobodio Mefistofelova pesimizma. No to se ne smije generali-

¹ O njemu piše H. Bahr: »Kako fantasta fantazira na klaviru, tako se i Unamuno prepušta mišljenju i brbljanju«. (Preussische Jahrbücher 1925., 141).

zovati, niti postaviti kao pravilo. Ta što ne poznamo, ne možemo ni htjeti; čudorede pretpostavlja umovanje i umno uvjerenje. Unamuno opravdano kaže, da krepost nigdje nema čvršćeg oslona nego li u katolicizmu, ali mu neopravdano predbacuje, zašto on to postizava preko dogmi. Iz ovoga, a tako iz drugih sličnih tvrdnja o obitelji i vjeri, te rješavanju socijalnih i državnih pitanja, vidi se — a to valja i požaliti — da Unamuno nije proučio kršćanstva ni kršćanske filozofije. On je samouk,² a takov i nehotice zaluta. Rijetko je koji samouk učenjak, još manje bez zablude.

Unamuno je uza sve pogriješke i pretjerane osobnosti pojava, koja jako upliviše na svoje savremenike. Tajna leži u tome, što on — i ako na svoj način — hoće da rješava životna pitanja. Ta pak vazda zanimaju sva bića što idu na dvije noge i u glavi imaju »iskru svjetlosti«, kako bi Dante rekao.

Unamuno je, nema sumnje, mali meteor na literarnom obzorju; doduše meteor mode. O njemu će se, kako dobro opaža i Kralik (Schönere Zukunft 1926., str. 1023), u književnosti govoriti još nekoliko godina. On se upoznao s njemačkom filozofijom, preveo je na španjolski Hegela, zanio se za Heincom, cijeni Auerbacha. Uopće poznaje što je zapadni čovjek mislio, ali pozdravlja sebi srodne duhove, kakav je Marko Aurelij, Pascal, Rousseau, Cheteaubriand, Leopardi, Lenau, Kleist, Kiekergaard. On je neprijatelj tobožnjeg službenog katoličanstva. U jednom sonetu veli o sebi, da hoće te dobije besmrtnost porazumu, bez razuma i protiv razuma. On umije uistinu propovijedati, a da sa čitaocem ne koketira; on to čini umjetnosti za volju. Centralna je misao kod njega problem spola. Na ovo pripoćuje spomenuti Kralik: »Jadni pjesnici, koji nijesu to znali prije Unamuna!« (ib.). U svojem glavnom djelu »Život Don Quijote i Sancho Pansa« podao tom junaku svoje domovine vječnu vrijednost, koja je bila izbjegla Cervantesu, pa je iz njega napravio simbol naše čežnje; Unamuno dapače vidi u »Quijotizmu« španjolsku narodnu vjeru. Kralik ga nazivlje »kumirom mode«.

Ogledajmo primjer njegova pisanja, barem ulomak.

² Bahr i ovo opaža: »Unamuno je katolik, koji si je njemačkom filozofijom pokvario želudac. Njegova narav ne poznaje skepse. U njega je urođena vjera, ali sam ne će da u nju vjeruje. Kao što gdjekoja žena misli, da ne smije pokazati svome mužu da ga ljubi, jer bi on tako mogao postati ohol, tako čini i Unamuno. Njemu fali karizma, pa kome bi razlikovao duhove; misli da može opravdati stvarno sve, što psihološki opravdava. On je nominalist, jer veli da je filozofija na dnu samo filologija. No s njegovim znanjem možda možemo samo Brandesa mjeriti« (Pr. Jahrbücher 1925, str. 141. 143—5).

KAKO NASTAJE ROMAN.
(Napisao Miguel de Unamuno).

Općim s malo ljudi. Većim dijelom jutro prodem sam u toj krleci (u jednom pariškom hotelu) kod trga Sjedinjenih država. Iza ručka idem do Rotonde, gdje se sastajem s nekoliko Španjolaca; većinom su to mladi sveučilištarci. Tu si saopćimo rijetke novosti, koje nam stignu iz Španjolske. I tako svaki dan opetujemo iste stvari, gradeći, kako se kaže, kule u Španjolskoj (u zraku).

Kako je strašno živjeti, očekivati i umišljati svaki dan što bi moglo i ne nadoći! Tako provodim čitave satove, sam, ispružen na samotnoj postelji svog malog hotela — family house! — motrim strop svoje sobe, a ne nebo, te sanjam o svojoj budućnosti i onoj svoje Španjolske. I ja ne smijem da preuzmem koji posao, jer ne mogu znati, da li će ga svršiti u miru. I kako ne znam, da li će ovaj progon (kad je morao seliti iz Španjolske) trajati još tri dana, tri sedmice ili tri godine — žurno nadodajem: tri vijeka — ne poduzeh ništa, što bi moglo trajati. Međutim ništa dulje ne traje nego li ono što učinimo u času i za čas. Moram li opetovati svoj mili izraz: eternizaciju momenta? Prirođeni me ukus — tako španjolski! — antitezâ i konceptizma povlači te spominjem »momentanizaciju vječnosti«. To znači prikovati točak vremena!

U tim okolnostima i u takvom stanju duše zauze me fantazija, ima nekoliko mjeseci, otkada se sjetih knjige »Peau de Chagrin«. Poznajem njezin sadržaj i tu sam knjigu progutao ovdje u Parizu i u progonu, pa bih sebe prikazao u romanu, koji bi bio autobiografija. No nijesu li autobiografije svi romani, koji ih ovjekovječuju i podaju trajnost svojim piscima i njihovim antagonistima?

Ovaj dan polovice srpnja g. 1925. — umro je bio 14. srpnja — pročitah ponovno vječna pisma, koja je napisao drugi jedan prognanik, Josip Mazzini, Juditi Sidoli. Pozajmio mi je ta pisma jedan talijanski prognanik, Alceste de Ambris. U jednom pismu odgovara Mazzini u oktobru 1834. Juditi, koja ga je poticala neka bi napisao jedan roman. On joj veli: »Nemoguće je da ga napišem, Ti znaš vrlo dobro, da sebe ne bih mogao prikazati bez — Tebe. No onda roman iščezava«. Tako je i s mojom Cneha, majkom moje djece, koja je simbol Španjolske, mojih sanja i moje budućnosti. To sam izrazio i u jednom svom zadnjem sonetu. Ja ne bih mogao napisati romana, ako taj ne bi bio u isto doba autobiografija. Da, svaki roman, svako djelo fikcije, svaka pjesma, ako je živo, jest autobiografija. Svako fiktivno biće, svaka poetička osoba, koje auktor stvori, jesu dio auktora. I veliki su povjesničari autobiografi. Tirani, koje je narisao Tacit, jesu on sami. Kako im je on posvetio ljubav i udivljenje, i mi se tome divimo i ljubimo, a mrzimo ono što on osuđuje. Laž je umišljena Flaubertova impersonal-

nost ili objektivnost. Sve su poetičke osobe Flaubertove sam Flaubert, i još više nego li itko, Emma Bovary. Flaubert se ruga M. Homaisu, da se sebi naruga, iz samilosti, t. j. iz ljubavi prema sebi. Siromah Bouvard, siromah Pecuchet!

Sva su stvorenja svoji stvoritelji (u koliko su internacionalni akt subjekta). Bog se nije nikada osjetio većim stvoriteljem, većim ocem nego li kada je Krist umirao (?).

Ja velim, da mi auktori, pjesnici, stavljamo sebe, sebe stvaramo u poetičkim osobama, koje stvorimo, kada pišemo povijest, kada pjevamo, stvaramo osobe kako ih mi zamislimo da su postojale izvan nas u svojem tijelu. Tako moj Alfons XIII., moj Primo de Rivera, moj Martinez Anido, moj de Romanones nijesu li toliko moja stvorenja, dio moj, toliko ja sam, koliko Augusto Perez, moj Pichico Zabalbide, moj Alejandro Gomez i sve druge ličnosti mojih romana? Mi svi, koji poglavito živimo od čitanja i u čitanju, ne možemo da odijelimo povijesne osobe od onih u poeziji i romanima. Don Kihote je za nas tako realan i efektivan kao Cervantes, ili više od njega ili kao on. Sve je knjiga za nas. Mi možemo govoriti o knjizi povijesti, o knjizi prirode, o knjizi svemira. Mi smo biblički. Možemo kazati, da je knjiga bila u početku. Uzmimo povijest. Povijest počinje s knjigom i ne s riječju, te prije povijesti, prije knjige nije bilo svijesti, barem ne njezina zrcala, ništa. Prehistorija je besvijesna, ništa.

Mazzini je za me kao Don Kihot, ni više ni manje.

Živjeti u povijesti i proživjeti povijest! Jedan način proživljenja povijesti jest pripovijedati, ako napišeš knjigu. Taj povijesničar, pjesnik po načinu prikazivanja, izmisli događaj, o kome ljudi misle da se je zbio, izazvao je druge događaje. Rekoše da znači dobiti bitku, ako uvjeriš svoje i druge, prijatelje i neprijatelje, da si ih dobio. Ima i legendâ o realnosti, koje su supstancija, intimna realnost iste realnosti. Bit jednog individua i ona puka jest njihova povijest, a povijest je ono što zovu filozofijom povijesti; to je refleksija, koju ima svaki individuum ili narod o onome što dolazi do njih ili u njima.

Ne da se vratim naslovu, t. j. kako se piše roman, a ne kako se filozofira ili piše povijest.

Veli se, da je Lenjin u kolovozu g. 1917. nešto prije nego će osvojiti vlast, ostavio nedovršenu loše pisanu brošuru »Revolucija i država«, jer je volio proživjeti i provesti revoluciju nego li o njoj pisati. A zar to nije pisati revoluciju, nije li to s njom eksperimentirati? Zar nije Karl Marx veći začetnik ruske revolucije nego li je Lenjin? Zar nije Rousseau izveo francusku revoluciju prije nego li Mirabeau, Danton i drugovi? To su stvari, koje bi valjalo tisuću puta opetovati; a treba ih još tisuću puta kazati, da ih ne zaboravimo, da dalje žive, jer je i opstanak svemira, kako vele teolozi, neprestano stvaranje.

Živjeti u povijesti i proživjeti povijest, postaviti me u povijest, u povijest moje Španjolske, te stvoriti povijest moju, moju Španjolsku i, s njom, moj svemir i moju vječnost, to je bila, to je i sada tragična briga moga progonstva. Povijest je legenda, to znamo. I ta me legenda, ta povijest izjeda i kada ona svrši, svršit ću i ja. A to je strašnija tragedija nego li je Valentinova u »Peau de Chagrin«. I to nije samo moja tragedija, nego svih onih, koji žive u povijesti, po njoj i od nje; to je tragedija svih gradana, t. j. svih ljudi — političkih životinja, kako bi rekao Aristotel — svih nas pisaca i svih nas čitalaca i svih koji će ovo pročitati. Tu se pokazuje universalnost, omnipersonalnost — »omnis« nije »totus« — ne impersonalnost ovog pripovijedanja. To nije primjer »ego«-izma- nego »nos«-izma.

Moja legenda! Moj roman! To znači legenda, roman moj, mene Miguela de Unamuna, koga tako nazivljemo, sastavismo skupa ja i drugi, moji prijatelji i moji neprijatelji, sam ja prijatelj i sam ja neprijatelj.

Moj roman, moja legenda! Unamuno moje legende, mog romana, taj mi Unamuno daje život i smrt, stvara me i uništuje. To je moja agonija. Hoće li to biti, kako ja mislim ili kako drugi o meni misle? Evo tu su ovi reci, ispovijest moga Ja nepoznatog i neshvatljivog ni meni poznatog ni shvatljivog. Tu stvara legendu, gdje bih se morao sakriti. No eto me na slučaj moga romana.

Bio sam si zamislio, ima nekoliko mjeseci, da napišem roman, gdje sam htio prikazati sve što sam doživio u svom progonu; htjedoh da sebe stvorim, ovjekovječim, svoje čine kao prognanika i kao protjeranog čovjeka. Sada mislim, da ću najbolje tako napisati svoj roman, ako prikažem, kako se piše roman. To je roman romana, stvaranje stvaranja.

Najprije valja izmisliti središnu osobu, koja će dakako biti ja sam. Tu ću osobu nazvati U. Jugo de la Raza. »U« je početno slovo mog imena. Jugo, prvo ime mog djeda po majci, te ime moje stare kuće u Galdacano, u Biskaji. Larraza je ime, također babino, moje babe po ocu. Pišem: Raza, da se poigram s riječima — po svom konceptističkom ukusu — i ako napokon Larraze znači pašu.

U. Jugo de la Raza luta uz obale Seine. Tu se namjere na jedan roman i počne ga čitati s najvećim zanimanjem. Ovaj je roman autobiografička romantična ispovijest. Tu šira realnost iščeznu ispred njegovih očiju. Kad je za čas odvratio oči s knjige i upravio ih na vode Seine, učini mu se da te vode više ne teku, da se neprestano dive. A kad on odstrani svoje oči zapanjene, svrne ih knjizi, romanu, da ondje sebe nađe, da živi. I gle, ondje ugleda prolaz, vječni prolaz, gdje pročitava ove proročke riječi: »Kada čitalac dođe na kraj ove tužne pripovijesti, mora umrijeti sa mnom«.

Na to je Jugo de la Raza opazio, da mu se slova miču ispred očiju i iščezavaju i uništavaju se u Seini, kao da on sam tako iščezava. Očuti on na to na šiji neku vrućinu i svem tijelu neko hladno drhtanje, noge mu se počnu tresti, i u duhu mu se javi »angina pectoris«, koja ga opsjednula bila prije nekoliko godina. Ruka mu drhće i s njom i knjiga pa se nasloni na obalnu ogradu, i napokon ispusti knjigu prema mjestu, odakle ju je bio uzeo. Zatim se on odaleči uzduž obale prema svojoj kući. On je eto bio osjetio na svome čelu lepršanje krila anđela Smrti. Prisprije kući, svojoj putničkoj kući, ispruži se na svojoj postelji, onesvijesti se, misli da će umrijeti. Uhvati ga najteža tjeskoba. Tada reče: »Ne, ne ću se više dotaknuti one knjige, ne ću više ništa čitati, ne ću je se dotaći da je dovršim«.

No siromah Jugo de la Raza nije mogao da živi ako ne čita ove knjige. Njegov život, njegov opstanak, njegova realnost, njegova istinita realnost bijahu definitivno, neopozivo vezani uz tu osobu ovoga romana. Ako opet počne da čita tu knjigu, tada je u pogibelji da umre kada umre i romanova glavna osoba; ali opet ako ne počne čitati, ne će više živjeti s knjigom, a živi li onda? I opet izide na šetnju k obalama Seine, još jednom prođe pred izlogom knjiga, baci onamo svoj pogled pun neizmjerne strahote prema onoj sudbonosnoj knjizi, pa zatim promatra Seinu i vodu... i pobijedi. Ili je bio svladan? Ode, ne otvori knjige, pa se zapita: »Kako slijedi nastavak one pripovijesti? Kako svršava?«. I bio je uvjeren da se ne će moći uspregnuti koji drugi dan i da će onda morati uzeti onu knjigu i prosljediti čitanje, pa i kada bi umro stoga, jer ju je kupio.

Evo kako se odmotava roman moga Juga de la Raza, mog romana Juga de la Raza. Međutim ja, Miguel de Unamuno i ja romansko lice, jedva pišem, jedva dišem od straha da će me proždrijeti moje akcije. Od vremena do vremena pišem politička pisma protiv Alfonsa XIII. i protiv pretorijanskih tirana moje jadne domovine, ali me ta pisma proždriješe. I ondje, u mojoj Španjolskoj, rekoše mi prijatelji i neprijatelji, da ja nijesam političar, jer nemam temperamenta, najmanje revolucionarnog temperamenta, pa bih se morao posvetiti pisanju pjesama i romana i ostaviti politiku. Kao da je politika nešto drugo nego li pisanje pjesama, a s druge strane kao da je pjevanje drugo nego li politizirati!

No najstrašnije je to, što ja nijesam napisao velikih stvari, što se zakopah u tegotnu inakciju očekivanja. Čitam knjige, što mi dođu do ruku, bez plana i sporazuma, da zadovoljim mani čitanja, onoj nekažnenoj mani o kojoj govori Valéry Larbaud. Nekažneno? Tako! Kako je slatka bila ta kazna! Neprestano umiranje kazni tu manu čitanja.

Većina mojih nacрта ostaje suspendirana. Objelodanio sam svoje sonete ovdje, u Parizu. U Španjolskoj mi objelodaniše moju »Terezu«.

koju sam bio napisao prije državnog udara 13. 9. 1923.; dakle prije nego li je počela povijest mog progonstva. I tako sam morao živjeti drugim načinom, da živim od pera! I »Critica«, odvažan list u Buenos-Airesu, zatražila me je neka bih uz dobru nagradu htio surađivati u njoj. Nijesam imao dosta novca, osobito živući daleko od svojih, ali nijesam došao do toga da položim pero na papir. Još sam vazda zatezao i zatežem saradnjom u »Caras y Caretas«, drugom dnevniku u Buenos-Airesu. Zakasnim s odgovorom prijateljima i svojoj obitelji. U Španjolskoj ne ću da pišem ni u jedan list, ni u jednu reviju. Zar da prođem kroz cenzuru vojne ordonance? Ne.

Vratimo se k romanu Joga de la Raza, ili romanu njegova čitanja.

Klement Rimski i njegova poslanica Korinćanima.

1. Aureola oko osobe Klementove u povijesti.

Uz poglavice apostola Petra i Pavla nitko nije za prvog stoljeća u središtu kršćanstva, u Rimu, ostavio uspomene na tako snažnu i sjajnu crkvenu djelatnost, kao što je učenik sv. Pavla i treći nasljednik sv. Petra na Rimskoj Stolici sv. Klement. »Iza imena svetih apostola, veli F. Mourret¹, nema časnijeg i slavnijeg imena u kršćanskoj starini. Još ne bijaše prošlo ni stotina godina poslije njegove smrti, pa je divna aureola već obasjala lik njegov«. Vjernici se pozivaju na njegov auktoritet; Irenej svjedoči ne samo, da je Klement lično poznao blažene apostole i općio s njima, nego također, da se njihov glas još ozvanjao u njegovim ušima, a primjer njihov da mu je svijetlio pred očima (Haer. III, 3). U isto vrijeme, oko g. 170., sv. Dionizije, biskup korintski, izvješćuje papu Sotera, kako još i tada kod nedjeljne liturgije u Korintu čitaju pismo Klementovo Korinćanima (Euzebij, Hist. eccl. IV, 23). Malo kasnije Origen na temelju starijih vijesti sa dovoljnom vjerojatnošću pripisuje redakciju i stilizaciju divne poslanice Pavlove Hebrejima Klementu Rimskom; a Jeronim u spisu o crkvenim spisateljima (cp. 15.) potvrđuje činjenicu, da posebna »Crkva, u Rimu sazidana, do današnjega dana čuva uspomenu na njegovo ime.«

Tolik je ugled Klementov, da i razni krivovjerci onamo od drugog pa sve do petoga stoljeća u svojoj himbenosti nastoje, kako bi proturili svoje zablude pod okriljem njegova imena, stvarajući čitavu literaturu

¹ Hist. générale de l'Eglise, I., 137.